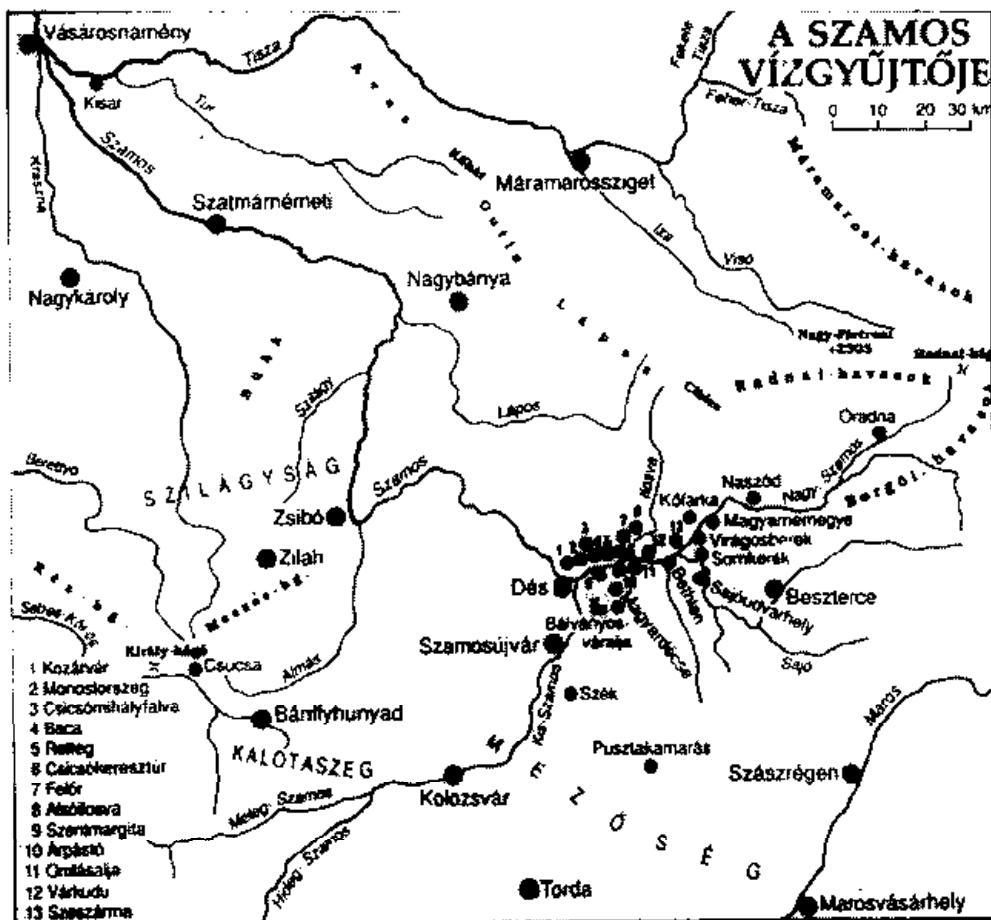

SORSKÉRDÉSEK

Magyarok a Nagy-Szamos völgyében

1. A Vásárosnaménynál a Tiszába torkolló Szamos Désnél két ágból egyesül, a nyugatról Kolozsváron át érkező Kis-Szamosból és a Keleti Kárpátok vízválasztója táján a Radnai hágó alatt eredő Nagy-Szamosból. Az utóbbi völgyének felső szakaszát északon a Radnai havasok, lejjebb a Cibles vulkáni hegyének nyúlványai, délen a Borgói havasok és a Mezőség dombjai kísérik. Mind a Kis-, mind a Nagy-Szamos völgyében nagy számban élnek magyarok, de szórványban, ami a fennmaradás szempontjából mindig és mindenütt veszélyhelyzetet jelent. A Nagy-Szamos völgy alsó felében még sok magyar él az egykori Belső-Szolnok megye területén, amely 1876-ban Doboka keleti harmadával egyesítve Szolnok-Doboka megye lett, Dés székhellyel, a Nagy-Szamos völgyében Betlen járási székhellyel. A Betlen feletti egyetlen magyar többségű falu, Magyar-nemegy Beszterce-Naszód megyéhez került.

A Nagy-Szamos völgy északi oldalán fekvő falvak magyarjai veszélyeztetettebb helyzetben vannak mint a déliek, az utóbbiak mögött a Mezőség néhány magyar falva bizonyos támaszpontot jelent. Betlen alatt a völgy déli oldalán csak két olyan falu van, amelyben sok magyar él, míg északon négy. Északon a Cibles felől lenyúló völgyekben alig vannak magyarok, szinte csak románok. Eleinte innen a Radnai havasokon és a Ciblesen túl fekvő Máramaros felől árasztotta el fokozatosan Észak-Erdélyt a román-ság. Több, a XVI. és XVII. században írt, Szent László máramarosi telepítésével kapcsolatos eredetmondájuk utal arra, hogy akkor még élt a Máramarosból való szétáramlás emléke. A valóságban IV. László telepített Máramarosba románokat.

A Nagy-Szamos völgyét a honfoglalás után szállta meg a magyarság. A XII. században felső részének több településére szászok is költöztek. A tatárjárás előtt is kultúrtáj volt ez a vidék, amit több, ekkor épült román stílusú temploma mutat. A völgyre az első, legnagyobb csapást a tatárjárás mérte. A tatárok egyik serege a Radnai hágón, tehát a Nagy-Szamos völgyén át tört Erdélybe. Közismerten Erdély lakóit pusztították ki a legerősebben. Megyényi területek lakosságát szinte teljesen kiirtották.

A tatárjárás után a Nagy-Szamos völgy alsó fele újra magyarokkal népesült be. Ekkor kevés szász is költözött ide, akik idővel elmagyarosodtak. A környező mezőségi és hegyvidéki tájakon pedig, majd a völgy alsó részén is, megjelentek a románok.

A késői középkor virágzó kulturális életéről több, szinte épségben fennmaradt gótikus templom, valamint az egykor hatalmas Bálványosvár emléke és Csicsóvár romja tanúskodik. Csicsóvár a völgy északi oldalát „uralta”. Izabella királyné 1544-ben leromboltatta, hogy ne lehessen újra a moldvai vajdáé, aki 1484-től Mátyás király hűbér-adományaként birtokolta. Bálványosvár a völgy déli oldalán uralkodott. Utóljára Fráter György volt, feltehető, hogy ő romboltatta le. Kőeit felhasználták Szamosújvár építésénél, amely szintén az övé volt. A reformáció már az ő életében erősen terjedt. Később Észak-Erdély magyarsága szinte teljes egészében a kálvini református hitre tért.

A középkori fejlődés a török világ alatt fokozatosan megszakadt. Petru Rares moldvai vajda és a tatárok néhány betörése után 1601-1603-ban Basta és a havasalföldi Mihály vajda „császári kormányzó” zsoldosainak dúlása szinte a tatárjárásnál is kíméletlenebbül pusztította el a vidéket. Egy túlélő szerint „Föld népe szorult erdőkebelbe, havasokba, hegyekbe ... rettenetes nagy ínségben ... erdőben is felkeresték őket ... szíjat metszetenek játékból soknak a hátokból ... sokat hajoknál fogva fölakasztottak, szalmatüzet raktak alájuk, az asszonyembereknek gyermekeiket, fiokat előttük megégették...” A dúlással járt éhínség és pestis is pusztította a lakosságot. Makkai László becslése szerint Doboka és Belső-Szolnok megye magyarjainak 85, szászainak 88, románjainak 45%-a pusztult el ekkor. Az előző erős magyar többség (17.500:13.200) csaknem háromszoros román többségre (2500:7200) változott. A kortársak Mihály vajdát tették felelőssé a borzalmakért, aki a dúlásokat eleinte kifogásoló Bustának állítólag azt mondta: „Rudolf császárnak elég országa van, nem szűkölködik Erdély nélkül, ezért ő meg akarja bosszulni az erdélyiek által rajta esett sérelmeket.” Halála után a szörnyűségek fokozódtak.

Több más dúlás után a II. Rákóczi György tragikus lengyelországi kalandját követő tatár támadás 1658-ban hozott a völgyre pusztulást; majd sokkal nagyobb 1661-ben a Kemény János seregét üldöző Ali basa, akinek török-tatár hadai felégették, kirabolták a völgy falvait, sok lakóját rabláncra fűzték. Ekkor egy szemtanú szerint „az egész ország elpusztult, a török annyi lakost hajtott el, hogy Erdély csaknem sivatagnak látszik”. Nagy rombolást végzett 1704 telén báró Tiege labanc serege, amely felégette a völgy falvait. Lakosait ennél is erősebben pusztították 1717-ben, a Nagy-Szamos völgyén át Erdélyre támadó tatárok, akik nemcsak felégették a völgy falvait, hanem lakóik közül sokat el is hurcoltak rabszolgának. Az egyes pusztítások után a völgy magyarsága csak részben egészült ki a beköltözőkkel, és érthető, hogy nem etnikai egység, hanem a

már említett Magyarországi lelkészének 1922-ben leírt szavaival élve „összeverődött emberekből” áll.

A románok nagyobb számban akkor jelenhettek meg tartósan a Nagy-Szamos völgyéig addig teljesen magyar falvaiban, amikor Mihály vajda 1599-1601 évi erdélyi uralma idején kötelezték a falvakat, hogy ugaron hagyott földjeikre engedjék rá a román pásztorokat. A románok a dúlásokat, rabszolgaszedéseket félreeső falvaikban kevésbé szenvedték meg, mint a magyarok. Nagyobb arányban a szatmári béke után költöztek románok, főleg Moldvából, az addig túlnyomóan magyar falvakba. Ekkor hamarosan erős elrománosodás indult meg, amely ellen Bölöni Sámuel somkeréki református lelkész 1721-ben mozgalmat indított azzal, hogy átok minden magyarra, ki a maga nemzetségét megutálja, s a maga nyelvét nem szereti, és más nép „elhatalmazását kívánja, melyet az Isten e helyben ne engedjen soha”.

Ekkor 1721-ben egy statisztikai becslés szerint Belső-Szolnok megye lakosságának már csak 18,22%-a volt magyar, a többi román. A magyar földesurak szívesen fogadták az „alázatos” román jobbágyokat, akik nem ismerték, nem követelték úgy meg a jobbágyok jogait mint a magyarok. Ezt 1784-ben aztán már hiába sajnálták.

2. A Nagy-Szamos völgyében a már Déshez tartozó *Kozárvár* az első falu. Vára 1540-ben még állt, de 1580-ban csak kúria volt a helyén. Csúcsíves református templomát 1770 körül újjáépítették meg. Románok 1730 körül kaptak engedélyt a betelepedésre az addig magyar faluban, és számuk az 1850 évi császári katonai népszámláláskor már 4,5-szöröse volt a magyarokénak, és ez az arány 1941-ben már 5,7-szeresére nőtt. Feljebb *Kismonostorszeg* magyarjait Basta hadai pusztították ki, ma hatvanan vannak. Az utóbbival szomszédos Csicsó Mihályfalva és Baca, az újabbán Petru Rareș nevet kapott, több faluból álló egységhez tartoznak, amelynek *Retteg* a székhelye. Rettegnek 1405 és 1857 között mezővárosi rangja volt. Nagy temploma a XIV. században épült. Gótikus jellegű csillagboltozatos szentélyével, támpilléreivel ma is őrzi. Hajóját 1807-1812-ben barokká alakították. Az 1968-1969-ben végzett restaurálás során kibontották a csúcsíves oromzati bejáratot, jól láthatóvá tették az eredeti diadalívét, gótikus sekrestyeajtót, stallumot és néhány freskót. Rettegen a magyarok száma kerekén 500, 54 éve 1430 volt. Az igen erős csökkenés fő oka a helybeliek elköltözése, egykezése, a egyes házasságok. A faluban négyosztályos összevont magyar iskola van, tanítónője magyar költők estjeit szervezgeti, de a gyerekek fele alig tud magyarul, nem ír-olvas anyanyelvén. A legutóbbi konfirmandusok 50%-a nem értette az előkészítő oktatást. A lelkész házaspár énekkart működtet, különféle rendezvények is vannak néha a templomban, de sajnos szerény részvétellel. Kolozsvári, marosvásárhelyi színészek, színésznők színvonalas előadásai iránt sem sokan érdeklődnek. De magyar kántálás még van Rettegen.

Nem jobb a magyarság helyzete a többi, Retteg környéki, egykor részben erős magyar többségű faluban, Csicsó Mihályfalván, Bacán, Felőrön sem. *Csicsó Mihályfalva* román faluként szerepel egy 1410-ben kelt okiratban, később magyar leu, majd ismét román. 1666-ban csak 6-7 lakosa volt, mint a többi falunak. 54 illetve 143 éve csak 17 illetve 20%-a volt református magyar, de ebből az arányból nem vesztettek annyit mint a rettegiek. Az utóbbi években kalákában új templomot építettek, amiben a baciaiak is segítettek őket. A Mihályfalvánál nyíló rövid völgy felett áll Csicsóvár romja.

Bacát régebben tisztán magyarok lakták, a románok 1711-ben kezdtek beköltözni. 1771-ben a katolikusokat pártoló Kornis gróf sok református jobbágytól elvette a földet és görög katolikus románoknak adta. Ekkor sok magyar elköltözött, de többségük a legutóbbi időkig megmaradt. Számuk az utóbbi 50 év alatt 25 %-kal, 400-ra csökkent. Baca tatárjárás előtt épült református templomát, többek, köztük Kós Károly tiltakozása ellenére 1933-ban lerombolták, és újat építettek. Később tönkrement a régi várkastély helyén álló díszes Kornis-Lázár kastély, köveit széthordták.

A Szamos-völgyben Retteg felső szomszédos falujának, *Felőmek* 600 magyarja ma is a népesség kétharmadát teszi ki. 1850-ben lakosainak 65, 1941-ben 77 %-a volt magyar. Református templomában eredeti alakjában maradt meg a középkori karzat, kőszószek és szentségtartó fülke. 1622-ben már volt református magyar iskolája, tanítóját 1848 őszén románok megölték. A szomszédos Csicsókeresztúr művelt földbirtokosának, Torma Józsefnek 1844-ben kelt írása szerint „a magyar nyelv itt is szorongatást kezd szenvedni”. Ma, noha 8 osztályos magyar iskolájuk van, mégis csak otthon beszélnek magyarul, és természetesen veszik, hogy a házon kívül már románra fordítják a szót. Számukat erősen csökkentik a vegyes házasságok és az egykezés.

Felőr fölött már nem a Szamos, hanem az Hlosva patak völgyében fekvő *Alsólostván* 1850-ben még 205 magyar élt, 1941-ben 194, 1991-ben csak 54. 30 éve még volt papjuk. A falu helyén római katonai tábor volt, ezért találtak itt római kori leleteket, köztük Jupiter és Ceres szobrocskát. Románjai 1717-ben lettek görög katolikusok. Ekkor, február 25-én templomuk Jézus és Mária képe könnyezett, mintegy jelezve a vézes tatár betörést.

Bacával szemben Szentmargita, Felőrrel szemben Árpástó fekszik a Szamos déli partján. *Szentmargita* magyarjainak száma az 1941 évi 546-ról 50 év alatt 400-ra csökkent, nem nagyobb arányban mint a magyarországi falvakban, korszerinti összetételük sem változott hátrányosabban, mint nálunk. A szentmargitai magyarok számára kedvező, hogy a Mezőségen három magyar többségű falu veszi őket körül, köztük Magyardéce és a túlnyomóan magyar Bálványosváralfa. A Szamos völgyében felette pedig *Árpástó* fekszik, ahol a többségi románok is szívesen beszélnek magyarul, és teljesen magyar iskola is van. Árpástón a magyarok száma 800. Szorgalmasan látogatják csücsíves ablakú, támpilléres középkori templomukban az istentiszteletet.

Árpástó fölött a Mezőség peremén, 200 m-rel magasabban, a csak magyar lakosságú *Magyardéce* házai bűzödnak meg gyümölcsfák között. Gyümölcsfák között, mert itt nemcsak a kertek, udvarok, hanem a határ, a szántóföld nagy része is gyümölcsfákkal van beültetve. Többnyire gyümölcsfák között termelik a búzát, máltát (kukoricát), pityókát (burgonyát) stb.-t is, amelyeket állandó örködéssel is alig tudnak a vaddisznóktól megvédeni. A korai cseresznyéktől a téli almáig folyamatosan sok gyümölcsük terem, amellyel Temesvártól Nagyváradig, messzi piacokat is eljárnak. Már az 1895 évi mezőgazdasági összeírás szerint 2,5-szer annyi gyümölcsfa van a faluban, mint az ebben következő közeli Somkeréken. A századfordulón is nemesített fajtákat termesztettek. A hazai termesztők, kutatók, nemesítők bizonyára több hasznos fajtát vehetnének tőlük át. Cseresznyefajuk van a legtöbb (1895-ben 4888), ezért a falu Dicea helyett Cirisoaia=Cseresznyés román nevet kapta az utóbbi időkben. A gyümölcsstermesztés kifejlesztésében nagy érdeme Kiss János egykori esperesnek volt, nélküle „ezeken a dombokon... alig tengődne néhány lélek, és mi mind valahol gyárakban hanyódnánk, és csúfolkodnánk velünk”. Szőlőt, és nemcsak „magatermőt” is sikeresen termesztenek itt 450 m körüli magasságban, amikor hazai kutatók szerint 300 m felett már nem érdemes szőlővel foglalkozni.

Nyelvjárásuk szerint részben székelyek, akik az 1600-as évek közepén költöztek ide. Magyardéce lakosainak száma mintegy 2000, gyerek van elég, az iskolások 240-en vannak. A vasárnap délelőtti istentiszteleten is 300-400-an vesznek részt, a délutánin több mint ezren, hétköznap is sokan járnak templomba. Daloskörüik 1863-ban alakult, tánckaruk később, mindkettő ma is működik. Mint a legtöbb más faluban, itt is kántálnak karácsonyeste, 7 órától a gyerekek, éjféltil a legények. De a „jánosozás-istvánozás” ma már sajnos elmaradt, mert nincs aki vezesse. Ez abból állt, hogy a legények karácsonyeste éjfélkor a legmagasabb hegyen, harangozás mellett énekeltek, és utána mentek kántálni.

Árpástó felett a völgyben a román lakosságú *Omlásalja* következik. Vele szemben az északi parton a Felőrrel szomszédos Csicsókeresztúr és feljebb Bethlen előtt Várkudu sorakozik. *Keresztúr* erős román többségű. Régi magyar lakosait Basta zsoldosai, Ali basa

török-tatárjai, báró Tiege labancjai, 1717-ben pedig a tatárok pusztították, elhurcolták. Magyarjai római katolikusok, akiket néhány várkudui családdal együtt feltehetően az egykor itt működő ferencesek térítették át a református hitről. Plébánosuk gondozza Bethlen 200 katolikus magyarját is. A tatárjárás előtt román stílusban épült templomát később gótikussá alakították. Gótikus jellegéből a déli kapu és a támpillérek maradtak meg. Főoltárát Szent István szobra díszíti. Értékes mellékoltára és Pieta szobra is említést érdemel.

Várkudun a megmaradt magyarok túlnyomó része református. Ők 380-an vannak az 54 évvel korábbi 541-hez képest. Templomuk padjait mindig megtöltik, de a magyar nyelvel itt is baj van. A múlt században már csaknem teljesen elrománosodtak, alig értették papjukat. Ezt a folyamatot – mint több más faluban is – az 1875-ben felállított állami iskola állította meg.

Betlen egykori mezőváros és járási székhely, ma város. Nevét alapítójáról kapta. Szigeeten álló várának építését Albert király 1338-ban engedélyezte, négy sarkában a Fejér, Kugylós, Kerek és Szeges bástya állt. A várból semmi sem maradt meg. Gótikus temploma is a középkorban épült, tornya csak 1854-ben. Vára 200 székely védőjének Basta szabad elvonulást ígért, de „levágatta mind”. Református iskolájáról az első említés 1622-ből maradt fenn. A XVII. században szinte teljesen magyar volt, szász lakosai és az 1660-ban érkezett unitárius lengyelek (Lengyeldomb) elmagyarosodtak. Az 1704 évi labanc dúlás után és az utolsó rabszolgaszedő tatár betörés előtt 1713-ban összesen 26 ház állt benne, szemben 1641-gyel, amikor csak jobbágyház 78 volt Betlenben. A dúlások nagyon megritkították magyarságát. 1750-ben mégis már hat céhe volt. Közben azonban a múlt század közepére a románok erős többségbe kerültek. Később ismét a magyarok lettek többen, 1869-ben takarékpénztárat, 1886-ban Társalgó és Olvasó Egyletet alapítottak. Számukat gyarapította, hogy a zsidók fele is magyar anyanyelvűnek (másik fele jiddisnek) vallotta magát. A magyarok száma az 1941 évi 1623-ról – egyházi adatok szerint – 1300-ra olvadt. Közben a románok száma erősen gyarapodott. Betlenben ma kevés magyar szót lehet hallani. A Bethlen család külföldön élő tagjai nem feledkeztek meg egykori falujukról, segítették őket 1970-ben a nagy árvíz után és 1990 januárjától a Ceausescu diktatúra bukása után.

A szomszédos, de már nem a Nagy-Szamos, hanem legnagyobb mellékfolyója, a Sajó mentén fekvő *Somkeréken* ma is sok magyar lakik. Somkerék 1661-ig teljesen magyar volt. Lelkésze indította 1721-ben az említett mozgalmat az elnemzetietlenedés ellen. Ennek bizonyára volt hatása, de a falvak románosodásának folyamatát nem állította meg, ebben a magyarok elnemzetietlenedésénél nagyobb szerepe volt a románok beköltözésének és nagyobb szaporaságának. 1850-ben már a románok voltak többségben. A század végére a magyarok száma ismét fölülmulta a románokét, és 1941-ben 622 magyar és 455 román élt Somkeréken. Mára főleg a fiatalok elköltözése, és nem kis mértékben az egykezés miatt, olyan kevés a magyar gyerek, hogy megszűnt a magyar iskola. A falu új, görög katolikus, román temploma közelében már épül a görögkeleti is.

Somkerék nagy református temploma az erdélyi gótika egyik jelentős alkotása. A középkor végén épült, és többszöri átalakítás ellenére, merműves ablakaival, támpilléreivel, tornyával megőrizte eredeti jellegét. 1909-ben a Műemlékek Országos Bizottsága restauráltatta. Évekig nem volt papja. A szomszédos Sajóudvarhely ma is álló temploma a tatárjárás előtt épült román stílusban.

Feljebb a Sajó völgyében régóta szász és román többségű falvak sorakoznak. A szászok jelentős része Németországba költözött.

A somkerékieknek sok kapcsolata van a Nagy-Szamos völgy legfelső magyar többségű falujával, *Magyarnemegyével*, ahol a magyarok végig tartották erős többségüket, ma is helyesen beszélnek nyelvüket. Itt a románok is szívesen beszélnek magyarul.

A nemegyciek életrevaló, ügyes emberek. A XVIII. században a szomszédos virágosberkiekkel együtt fazekaskodtak, amit századunk elejéig folytattak. Mivel földjük nem volt elég, a múlt században ácsokként kezdtek dolgozni a környéken és távoli városokban, falvakban. A faépítkezés elmaradásával többségük áttért a kőművesmunkára, és a vándoriparosok nehéz sorsát élve igyekezett a családnak megkeresni a mindennapit. Közben az volt a vágyuk, hogy kis földet szerezhessenek. Erre inkább az Amerikából hazatérteknek adódott lehetősége, meg a völgyben feljebb fekvő román falvak lakóinak, akiknek volt havasuk, és így jövedelmező állattartásuk. Sok nemegyei magyar földje került így románok tulajdonába, amiben nagy szerepe volt a magyarok rátartóságának is. Restelltek hogy megszorultak, és szégyelltek magyarnak szólni, hogy földet kell eladniuk. Így 1942-ben a határnak 16,5%-a havassal rendelkező román falvak lakosainak tulajdona lett. Ez most, a földek magántulajdonba való visszaadásával ismét súlyosan érinti a nemegyeieket, köztük különösen a sok nincstelent, akik a tsz-ek idején az egész határt használták.

Magyarnemegye valamikor a Szamos mentén alatta fekvő, ma román *Virágosberék* református ekléziájának filiája volt. Tehát akkor a virágosberkiek nagy része magyar volt. Itt 50 éve még éltek olyan öregek, akik emlékeztek arra, hogy a faluban magyarul beszéltek. A középkori református templom romját 1890-ben hordták el, helyette „egy ágason egy harangja” maradt. 1991-ben egyetlen magyar lakosa volt, Rus Annus néni, aki templomba már nem tudott elmenni, ezért néha meglátogatta a nemegyei lelkész.

Virágosberékkel szemben a völgy északi partján fekvő *Kőfarkán* 1850-ben 25, 1941-ben 21 magyar élt. Ma itt csak a Nemegyéről való Mártonné Forrai Róza magyar, Dani fia beszél is magyarul, János fia csak ért.

A Bethlen fölé cső többi három faluban mindkét említett népszámlálás idején elenyésző volt a magyarok száma. *Szeszárma* 28 református magyarja főleg zöldség- és virágkertészetből él. Néhány éve kijavították templomukat.

A völgyben feljebb csak *Naszód* városban és *Óradna* bányásztelepülésen élnek jelentős számban magyarok. Többségük katolikus, plébánosuk is van. Az óradnai plébános többször összegyűjti a falu minden magyar gyecrét és mesél, filmeket vetít nekik. A naszódi reformátusok már olyan kevesen vannak, hogy templomukat a százsz templom sorsától féltik, amelyet másfél évtizede lebontottak. De néhány faluban talán megmaradnak addig, amíg szilárdan áll Csicsóvár öregtoronya ma, amikor

...érted oh te széttiport hon
Még csak könnyezni sem szabad.
(Medgyes Lajos, 1850, Kolozsvár)

Gábel András

Irodalom:

Gábel A.: *Magyarnemegye. Összefoglalás az 1941-43-ban végzett társas falukutatásról. Kézirat. Néprajzi Múzeumi Etnográfiai Adattára.* – Kiss I. - Péter M.: *A Nagy Szamos mentén. Felebarát. Kolozsvár, 1991. 2-3 sz.* – Köpeczi B.(szerk.): *Erdély története I-III Bp, 1986.* – *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. KSH. Bp. 1886* – Makkai László: *Északerdély nemzetiségi viszonyainak kialakulása. Kiny a Hítel 1942 júliusi számából.* – Uő: *Szólók Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII század elején. Kolozsvár, 1942.* – Tagányi K. - Réthy L.: *Szólók-Doboka vármegye. monographiája I-VII. Dés, 1901.* *Bejme az egyes falvakra vonatkozó részt Kádár József írta.* – Tamás L.: *Az erdélyi oláhság. In A történeti Erdély. Bp. 1936. 1-39.* – Vékony G.: *Dákok, románok, románok. Bp. 1989.*